

УДК 821.161.2-3. 09

Ольга КОРЖОВСЬКА

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри теорії та історії світової літератури
Інституту філології та журналістики
Житомирського університету імені Івана Франка

ТВОРЧІ МОТИВИ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО АВТОРА

У статті досліджено різноплановість мотиваційного спрямування середньовічних творів. Звернено увагу на те, що автор не тільки фіксував події епохи, а й прагнув донести до читача психологію персонажів та підштовхнути до правильного життєвого вибору середньовічну людину, що мала обрати власний шлях до істини.

Вибір мотивації середньовічного автора залежав від суб'єктивних та об'єктивних чинників, його особливостей світосприйняття та естетичних смаків, усталених нормативів тогочасної доби. Мотивації періоду середньовіччя властиве божественне осяяння, що є водночас даниною теологічному сприйняттю автора. Для письменника середньовічної доби авторитет літературного твору залежав передусім від того, наскільки відображені в ньому ідеї та образи співвідносились з ідеями та образами сакральної історії, і, якщо таке співвідношення існувало, твір вважався вагомим літературним здобутком своєї епохи. На думку Л. Левшун, уявлення про творчість як обов'язок, дар та співтворчість із Творцем продовжувало та досі продовжує залишатись нехай кількісно не переважаючим, але за суттю основним для християнської канонічної культури¹. Середньовічний автор усвідомлював посередницьку позицію щодо виникнення тексту пам'ятки, не прагнув до самовираження у творчості, оскільки це не було для нього актуальним. Архієпископ Ігор Ісіченко стверджує, що місія книжника була радше посередницькою, другорядною. Література не відображала дійсність і не узалежнювалася від неї, а осявала реальне життя благодатним променем Божого Слова, інкультурувала в руську дійсність біблійний текст або через безпосереднє використання у вторинних текстах, або ж через послугування біблійним кодом, символікою та ідеями Святого Письма².

Для середньовічного автора процес творчості міг стати рятувальним фактором від психологічного потрясіння. Для прикладу, суб'єктивність

¹ Левшун Л. «Концепции стиля» в восточнославянской книжности XI – XVII в. [Электронный ресурс] / Л. Левшун. – Режим доступу : www.drevnyaya.ru/vyp/2010_2/part_4.pdf

² Ісіченко І. Аскетична література Київської Русі / За ред. Н. Бордукової – К.: Акта, 2005. – 383 с. – С. 358.

авторської свідомості з її неможливістю лише фактизувати дійсність подала власне трактування вчинку князя Ігоря та власне бачення політичної ситуації того часу у рядках «Слова о полку Ігоревім». Приховані глибини авторської пам'яті не могли не бути перевірені емоціями, через що психологізм ситуації, спочатку перетворений власним «я» поета простежується у рядках киеворуської пам'ятки. Уява дозволила об'єднати факти навколо єдиного задуму – створити твір, який би закликав до дії. Літературна творчість може бути способом самоствердження, одним із проявів волі до влади, яка здійснюється через художнє слово. За політичною програмою творця тексту «Слова о полку Ігоревім», русичі мали згурпуватись навколо сильного правителя, автор засуджує князівські міжусобиці, закликаючи русичів до єдності проти ворога: «въ княжихъ крамолахъ вѣци челоуѣкомъ скратишась»³. Авторська настанова неспроста вкладена в уста саме Святослава Всеволодовича. До досвідченого політика, який був би визнаний наймудрішим з тогочасного князівського середовища, повинні були прислухатись як до батька. Автор тому і називає князя Святослава «отець ихъ»⁴. Якби головна ідея проголошувалася вустах небагонадійного князя, того, хто знав гіркоту поразки, не було б очікуваного результату від твору. Таким чином, автор виважено приймає рішення обрати надійну, випробувану особистість, яка б виступала символом перемоги: «Грозою бѣшетъ: притрепальъ своими сильными плѣкы и харалужными мечи, наступи на землю Половецкую... И падеся Кобякъ...въ грядницѣ Святъславли»⁵.

Коли письменник засобами слова закликає до чогось чи повчає, йому притаманне гостре відчуття влади слова над людиною⁶. Автор «Слова о полку Ігоревім», безумовно, мав таку волю, оскільки пам'ятка пройнята тенденційністю, ідеєю змін, спрямованою на кожного, кому не була байдужою доля Київської Русі.

Першопочтовхом до написання твору є вияв творчого задуму, після чого виникає проблема його реалізації. Так, Я. Пономарьов у «Психології творчості» охарактеризував виникнення проблемної ситуації як виникнення подразника, який пробуджує рефлекс зосередженості. Сама проблема на певний період діяльності стає предметом зосередження – домінантою. Відтворюваний під впливом такої домінанти матеріал аналізується та синтезується на основі виробленого раніше певного досвіду⁷. На основі власного досвіду людини виникають переконання, якими вона керується протягом свого життя. Автор «Слова о полку Ігоревім» як людина Середньовіччя акумулював у свідомості досвід, який наповнив емоційно-вольову сферу переживаннями за долю своєї держави. Реалізація цього досвіду у формі літературного твору стає домінантою. Переконання трансформуються у світоглядну позицію. Вже в давніх творах, як зазначає П. Білоус, наявна можливість розрізнати «автора для себе» (обсерватор життя, оповідач, проповідник, учитель, герой розповіді – князь, паломник та

³ Яременко В., Сліпушко О. Золоте слово : Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX – XV століть. В 2 кн. Кн.1. – К. : Видавництво «Аконіт», 2002. – 783 с. – С. 366.

⁴ Яременко В., Сліпушко О. Золоте слово... Оп. cit., С. 370.

⁵ Ibidem, С. 370.

⁶ Білоус П. Психологія літературної творчості : Книга для вчителів та учнів. – Житомир, 2004. – 96 с. – С. 8.

⁷ Притча о человеческой душе // Памятники литературы Древней Руси: XII век. – М. : Худож. лит., 1980. – С. 291–311. – С. 151.

ін.) і «автора для читача» (письменник-грамотій, книжник, мудрець, вітій словес, метафраст-переповідач)⁸.

Творчі наміри авторів-літописців були спрямовані на зміну політичного становища у своїй державі на краще, а власну творчість літописці використовували як засіб нагадування про необхідність змін, пересторогу, не визнаючи її як можливість самореалізації, самовираження. Писати для цих авторів було необхідністю, продиктованою «вище» як Богом, так і владною особою, котра піклується про власний авторитет та авторитет держави, якою керує. Компіляційний характер літописів свідчить не про несамостійність та неоригінальність мислення киеворуського книжника, а виражає його свідоме ставлення до літературної традиції, одним із елементів якої була можливість запозичення «чужого» тексту з авторитетного середньовічного твору. Таке ставлення до перенесення «літературного елементу» зумовлене домінуванням авторитету над авторством. Тому і компіляція як літературне явище киеворуської доби не розцінювалась реципієнтом як недолік. Давній автор міг дозволити собі робити комбінації з різних текстів – і з'являвся новий твір. Найчастіше він використовував літературний досвід попередників: звертаючись до візантійських хронік, він адаптував запозичений літературний матеріал, доповнював його відомостями про розвиток держави. Недоречним було б недооцінювати роль середньовічного компілятора, який не сліпо вдавався до переказу чи вставки обраного літературного фрагменту, а мав на меті певну «авторитетну» для нього ідею (найчастіше, державницьку чи релігійну), на яку мала «натякнутися» компіляція.

Можна відзначити спільність погляду авторів на літературну творчість як спосіб пізнання (самопізнання). Мотивація такої літературної творчості – подати у літературному творі певні знання, зіграти роль Наставника, стимулювати читача до самопізнання. І хоча середньовічний автор, фіксує певні історичні події письмово, не мав на меті розкривати власне внутрішнє «я», його світоглядні орієнтири зрозумілі з тексту твору.

Іларіон намагався дотримуватися традиційної художньої манери Середньовіччя з її нормативністю та застиглістю форми, риторичністю та релігійною спрямованістю. Незважаючи на це, внутрішні переконання та національне самоусвідомлення автора дозволили виявити власне «я» – людини не байдужої до державотворчих та культурологічних процесів. Використання ораторського мистецтва дало можливість витворити піднесений пафос киеворуської пам'ятки, відчуття сугестивної дії слова, почуття відповідальності за долю держави.

Психологічну мотивацію використовує автор-агіограф у «Сказанні про Бориса та Гліба». Він постає як письменник, котрий надавав важливого звучання кожному слову, знався на елементах психологічного впливу на читача. Він не тільки фіксував події близької його душі епохи, а й прагнув донести до читача психологію персонажів та підштовхнути до правильного життєвого вибору середньовічну людину, що мала обрати власний шлях до істини. Урочистий тон «Сказання» зумовлений необхідністю викликати почуття захоплення та поваги у читача до постатей Бориса та Гліба, відповідальності за долю рідної держави, схвалення цілющої сили християнської віри.

Данило Паломник ставиться до власної творчості як до виконання вищої волі, як до обов'язку кожної віруючої людини, саму мандрівку вважаючи актом

⁸ Білоус П. Літературна медієвістика. Вибрані студії: У 3-х томах. – Т. 1 : Зародження української літератури : Монографія. – Житомир, 2011. – 376 с. – С. 338.

очищення. Все, що трапляється з Данилом під час подорожі, на його думку, є наперед визначеним волею Всевишнього. Витворений авторською свідомістю образ письменника-мандрівника безпосередньо пов'язаний з індивідуальністю автора, його прагненням описати побачене на власні очі та зробити «Ходіння» корисним для інших. Впоратись із цим автору допомогла власна стильова манера з її тяжінням до інформативності, деталізації оповіді, з власними філософсько-світоглядними орієнтирами.

Своєрідна відмова від першоавторства, надання головної ролі Всевишньому можуть бути розглянуті як спроба наслідування аскетичних помірності та стриманості у вияві власних прагнень. Мотивацією до творчості могло бути емоційне співпереживання за долю духовної обителі – Києво-Печерського монастиря. Таким чином, авторські міркування сформовані під впливом двох чинників: зовнішнього (доба Київської Русі з її феодальним устроєм, становище церкви, її залежність від влади князя); внутрішнього (власне світовідчуття, усвідомлення своєї обраності та підпорядкованості).

Зорієнтованість впливу на свідомість реципієнта, формування його релігійного світогляду, спроба поширення християнських цінностей визначили психологізм мотиваційного спрямування середньовічних творів, який втілено у відповідному ставленні до слова. На думку Д. Лихачова, слово впливає на читача не своїм логічним значенням, а загальною напругою таємничої багатозначності, заворожуючою співзвучністю та ритмічними повторами. Життя цього часу пересипані «окликами», екзальтованими монологами святих, внутрішніми монологами, абстрагуючими та емоційними нагромадженнями синонімів, епітетів, цитат зі Святого Письма⁹. Як зазначає Л. Левшун, очевидно, що «єдина християнсько-символічна гносеологія» та «єдине релігійно-символічне мислення давньоруського суспільства» виражали себе як мінімум у двох основних типах творчості, чи творчих методах «художьство» і «хытрости». «Хытрость» як твір людський не могла не прогрішити проти Істини. «Художьство», засноване на думці Бога та інспіроване Творцем, несло в собі власне Істину, нехай і «худо» виражену, але – оскільки від Бога – рятувальну¹⁰. В. Яременко у вступній статті про Кирила Турівського ствержує думку про творче кредо його як письменника XII ст.: пишучи оригінальну повість, він, якщо оперувати сучасними поняттями, ідейний зміст формував на основі думок, закладених в словах пророків і апостолів, він був письменником-мислителем, остаточно утвердив не буквальне розуміння біблійного тексту, а дав високі зразки символіко-алегоричного тлумачення біблійних текстів, на основі яких вибудував ідею гармонійної єдності монолітної, цілісної незалежної держави.

На користі від пізнання смислу божественної книги – Святого Письма – наголошує Кирило Турівський, вважаючи таке пізнання запорукою щасливого подальшого як земного життя людини, так і життя вічного: «Добро убо, братье, и зѣло полезно, еже разумѣвати нам божественых писаний учение: се и душу цѣломудрену стваряеть, и к смирению прилагает ум, и сердце на рет добродѣтели извоостряет, и всего благодарствена челоуѣка стваряеть, и на небеса ко Владычним обѣщанием мыслъ приводит, и к духовным трудом тѣло укрѣпляет, и приобидѣние сего настоящего жития, и славы и богатства

⁹ Лихачев Д. Поэтика древнерусской литературы. – М. : Наука, 1979 – 360 с. – С. 109.

¹⁰ Левшун Л. «Концепции стиля» в восточнославянской книжности XI –XVII в... Ор. cit., С. 269.

творить, и всея житискыя свѣта сего печали отводить. Того ради молю вы, потщитесь прилѣжно почитати святыя книги, да ся Божиихъ насытивше словес и будущаго вѣка неизреченыхъ благъ жадание стяжите: она бо аще и невидима суть, но вѣчна и конца неимуща, тверда же и недвижима»¹¹. Прослїдковується думка автора про благодатний вплив Святого Письма на розум та серце, іншими словами, на інтелектуально-вольову сферу свідомості людини.

Тому Кирило Турівський, звертаючи увагу на прагматичний потенціал слова, наслідками від сприйняття якого може бути певна дія, вчинок, міг розглядати власну творчість як волю до влади слова над реципієнтом: «Да не просто претецѣмъ языкомъ пишемая глаголюще, но съ рассмотрениемъ внемлюще, потщимся дѣлом створити я. Сладко бо медвеный сотъ и добро сахаръ, обоого же добрѣе книгый разум: сия убо суть сокровища вѣчныя жизни. Аще бо сде кто обрѣлъ бы земное сокровище, то не бы на се дерзнулъ, но единъ точью честный камень взял бы, – уже бес печали питається, яко до конца богатство имый. Тако обрѣтый божественныхъ книгъ скровище, пророческихъ же и псаломьскихъ и апостольскихъ и самого спаса Христа спасенныхъ словес истинный с расужениемъ разум, – уже не собѣ единому бысть на спасение, но и инѣмъ многимъ послушающимъ его»¹².

Використавши за приклад евангельську притчу, Кирило Турівський здійснив спробу характеристики образу справжнього книжника, основним призначенням якого було передавати отриману від Бога істину та цінувати цей талант (як цю здатність володіти прихованим знанням називає сам автор): «Всяк книжникъ, научися царствию небесному, подобень есть мужу домовиту, иже износитъ от сокровищъ своихъ ветхая и новая»: аще ли тщеславиемъ сказаеть болшимъ угажая, а многи меньшая презреть, буестью крыя господню мнасу, недадый жизненнымъ торжником, да удвоить царское сребро, еже суть чловѣчскыя душа, и видѣвъ Господь горды его ум, возьметъ свой от него талантъ; сам бо прозоривымъ противится, смиреннымъ же даетъ благодать. Аще бо мира сего властели учитися в нихъ и всѣмъ сердцемъ взискати ихъ, свидѣния и в житискыхъ тружающеися вещехъ чловѣци прилѣжно требуютъ книжнаго поучения, колма паче нам подобаеть словес Божиихъ, о спасени душъ нашихъ писаныхъ»¹³.

У «Посланні» Климентя Смолятича помітним стає погляд на літературний твір як засіб переконання у власній правоті, спосіб емоційного захисту, а також позбавлення від негативних емоцій: «Почет писание твоея любве, яже аще и медмено бысть, почюдихся и в чинъ въспомановения приникъ, зѣло дивихся благо разумию твоему, возлюбленный ми о Господе брате Фома. Имать писание твое наказание с любовию к нашему тщеславию, и тако с радостию прочет пред многими послухи и пред княземъ Изяславом тобою присланое къ мнѣ писание. И вину ми исповѣдавшу, егоже ради пишеша, ты же, любимиче, не тяжко мни мною восписаною ти хартиєю»¹⁴. Крім того, «Послання» можна

¹¹ Притча о человеческой душе... *Op. cit.*, С. 290.

¹² *Ibidem*, С. 290.

¹³ *Ibidem*, С. 290–292.

¹⁴ Послание Климентя Смолятича // Памятники литературы Древней Руси : XII век. – М. : Худож. лит., 1980. – С. 282 – 291. – С. 282.

розглядати як літературну полеміку, завдяки якій автор прагнув здійснити волю до влади слова над свідомістю іншої людини – Фоми. У такий спосіб автор сприймав власну творчість як своєрідну гру, змагання за першість, суперництво. На дорікання пресвітера щодо марнославства вченості книжника, Климент Смолятич у своєму Посланні відповідає: «Что философы писах, не свѣмъ! Христос рекль святымъ учеником и апостоломъ: «Вамъ есть дано вѣдати тайны царства, а прочимъ въ притчах». То ли, любимиче, философы, еуже славы ищут от человекъ? Списающимъ евангелистомъ чудеса Христова, хошу разумѣвати прѣводнѣ и духовнѣ»¹⁵. Значення власних слів автор доводить постійним цитуванням Святого Письма, авторитет якого для середньовічного книжника був безперечним. Головна увага приділена Климентієм Смолятичем впливові на релігійну свідомість читача.

Слушним видається твердження Є. Черноіваненка про те, що природа словесної творчості епохи Середньовіччя виявляється очевидно двоїстою: породжена релігійністю риторичність надає їй риси ремесла – «техне», а породжена тою ж релігійністю віра у субстанціальність слова надає їй характеру високої творчості, наділеної спалахами містичних одкровенень¹⁶. Як зазначає дослідник, релігійність, що лежить в основі субстанціального розуміння слова, визначає і риторичність стилю киеворуської літератури, ця субстанціальність слова зобов'язувала середньовічного книжника до винятково уважного та обережного поводження з ним, до гранично точного відтворення всіх особливостей авторитетних текстів-зразків¹⁷. Климентій Смолятич, будучи людиною освіченою, усвідомлював вагу впливу Святого Письма та необхідність дотримання релігійно-риторичної манери, яка не передбачала вияву власних міркувань автора у тексті середньовічної пам'ятки. У його «Посланні» наявний погляд на субстанціальність слова, до якого потрібно прислухатись, оскільки воно божественне за походженням, але в жодному разі не заперечувати та змінювати, оскільки це буде вважатися за гріх: «Аще ли почитаю Бытийскихъ книгъ боговидца Моисия: «Рече бо Господь Богъ: Се бысть Адамъ яко и мы и яко един от нас, и нынѣ да не простеръ руку возмет от дрѣва жизни». Ни ли того почитати тщеслави ради?»¹⁸. Крім того, «Послання» Климента Смолятича може бути сприйняте і як спроба алегоричного тлумачення Біблії, доведення власної обізнаності з цим способом тлумачення та визнання необхідності духовної освіти серед людей. Автор вказує на необхідність не лише сприймати текст, а намагатись зрозуміти його приховану суть: «Рассмотряти ны есть лѣпо, возлюблении, и разу[ме]ти. Видъ бо, яко же се огонь о[т] каменя исѣкаем и от дрѣва исходяй, иже составляемъ есть и сьгнѣщаемъ человекъскими вещественными руками; егда же силу изгорѣния приимет огонь, смотри, како ти человекъскими хытросътами чистѣйшаа вещь, влагаема въ нь, очищается. Рекше, злато и сребро аще наполнено будетъ каа любо скверны, рекше мѣса, ти влагаемо будетъ къзньнивше огонь, и изжагается огненнымъ разгорѣнием, и очищается въложное

¹⁵ Ibidem, С. 286.

¹⁶ Черноіваненко Є. Літературний процес в історико-культурному контексті : Розвиток і зміна типів літератури і художньо-літературної свідомості в російській словесності ХІ–ХХ ст. – Одеса : Маяк, 1997. – 712 с. – С. 166.

¹⁷ Ibidem, С. 156.

¹⁸ Послание Климента Смолятича... Оп. cit., С. 284.

то злато и сребро, и отдавається вложившему е и чисто и без врѣда, а вмѣшенаа та в не черность без врѣда погибнет. Да ели то огонь вещественъ сый, иже Богомъ сотворен на службу умну и смыслену и словесну человеку»¹⁹. У такий спосіб побудови «Послання» автор заперечує ставлення до власної творчості як до можливості здобути собі слави, визнання: «Аще похотѣль бых славы, по велику Златоязычнику, то не чудо, мнози бо богатство прѣзрѣша, славы же – ни единъ, а первое искаль бых власти по своей силѣ. Но съвѣдый сердца и обистья тѣ единъ съвѣсть, но елико молихся, да бых избавился власти. Паки ли по его смотрению а случить ми ся – супротивити ми ся ему нѣсть лѣпо»²⁰. Натомість, як і Кирило Турівський, він керувався психологічною мотивацією, розглядаючи літературну творчість як здійснення волі до влади слова над реципієнтом. Творчі мотиви середньовічного автора досить різноманітні та функціонально спрямовані на реципієнта. Поряд з літературною традицією на манеру давньоукраїнських письменників впливали особистісні мотиви та об'єктивні чинники.

Olga Korżowska. Motywy twórcze średniowiecznego autora.

W artykule zbadano różne rodzaje skierowywania motywacyjnego średniowiecznych utworów. Akcentowano uwagę na to, że autor nie tylko utrwalał wydarzenia epoki, ale i pragnął donieść do czytacza psychologię bohaterów i popchnąć do prawidłowego wyboru życiowego średniowiecznego człowieka, który powinien obrać własną drogę do prawdy.

Olga Korzhovska. Creative reasons of medieval author.

The variety of motivational aspiration of medieval works is investigated in the article. The attention was paid to an author who did not only fix the events of near to his soul epoch but also he aimed to carry to the reader psychology of personages and to urge on to the correct vital choice a medieval man that had to choose an own way to truth.

¹⁹ Ibidem, С. 284.

²⁰ Ibidem, С. 284.